

В. М. Александров, старший викладач кафедри загальновійськових та правових дисциплін військово — юридичного факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПРИНЦИПИ УСТРОЮ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ ПИЛИПА ОРЛИКА

Політико-правові ідеї побудови суверенної держави на українських землях набули особливої актуальності наприкінці XVII — на початку XVIII століття, коли після перемоги Петра I під Полтавою козацьке військо під керівництвом гетьмана Мазепи пішло у вимушену еміграцію. Після смерті гетьмана Мазепи козацька рада, яка відбулася 5 квітня 1710 року під Бендерами, обрала генерального писаря Війська Запорозького Пилипа Орлика своїм гетьманом, який за мету поставив створення суверенної української держави. Слід зазначити, що вибори гетьмана не були лише формальною процедурою. Козаками усіх рівнів та шведами ці вибори гетьмана визнавалися як «акт обрання провідника української держави»¹. Він був визнаний турецьким султаном та шведським королем.

З огляду на наведене основні погляди на військово-демократичний устрій та правові форми їх реалізації Пилипом Орликом при створенні суверенної української держави становлять значний інтерес і для сучасників.

¹ Кресіна І. О., Кресін О. В. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. — К., — 1993. — С. 5.

Матеріалом для цього дослідження є тристоронній договір між П. Орликом, козацькою старшиною та виборцями Війська Запорозького, відомий під назвою «Пакти й конституції законів та вільностей Війська Запорозького»¹, який аналізується з застосуванням методів логічного та правового аналізу змісту і предмету договору, передбаченої договором моделі військово-демократичного устрою держави.

Правовий документ, про який йдеться, має форму конституції. Вона містить преамбулу, 16 статей, післямову, присягу Пилипа Орлика та привілей шведського короля Карла XII, яким він цей акт затверджує. У документі викладені погляди на побудову української держави та сформульовані основні принципи, які повинні бути покладені в основу цієї побудови. Аналіз вказаних принципів дає підстави зробити висновок що конституція передбачає розбудову гетьманської держави з республіканською формою правління. Договір розпочинається урочистою декларацією, згідно з якою Україна з обох боків Дніпра має бути «... на вічні часи вільною від чужого панування»².

Конституція складена у вигляді договору між новообраним гетьманом, старшиною, полковниками, з одного боку, та безпосередньо Військом Запорозьким — з іншого. Вона мала нову форму, яка не була властива попереднім українським документам³.

Основні питання військової сфери, які були враховані при укладенні документа, вже закладені в преамбулі, аналіз змісту якої показує, що головним чинником появи «Пактів...» було бажання обмежити владу гетьманів, оскільки вони перейняли самодержавний стиль управління від російських царів, «... що є незаконним й не відповідає принципам традиційної політичної системи Війська Запорозького. Позаяк же декотрі з українських гетьманів, що правували під самодержцями московськими, дерзали присвоюва-

¹ Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. Хрестоматія з історії держави і права України. — К.: Ін Юре, 1997. — Т. 1. — С. 186–205.

² Долматова Н. І. Пакти й конституції законів війська Запорозького Пилипа Орлика в історії українського конституціоналізму // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — С. 149.

³ Див.: Кресіна І. О., Кресін О. В. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. — К., 1993. — С. 35.

ти собі самодержавну владу над українським народом... — то, щоб сього надалі запобігти, межі новообраним гетьманом і виборцями заключається договір, котрого повинен непорушно дотримуватися не тільки Орлик, але і усі послідуєчі гетьмани»¹. У преамбулі також викладається історія Війська Запорозького, воно «... як і весь малоросійський народ, зі зброєю в руках виборювало свою незалежність і незалежну українську державу».

У першій статті конституції православне християнство визначається як державна релігія України, в ній говориться, що після визволення України від «... невільного ярма московського» гетьман повинен визнати православну віру за пануючу, він повинен піклуватися про недопущення в Україні інших релігій².

У «Пактах...» розглядаються питання суверенності країни. Цей документ вважають першою європейською конституцією в сучасному її розумінні; вона випереджала свій час і «швидше прояснювала перспективу, ніж дійсність». Сучасні дослідники вважають, що авторами конституції є гетьман Війська Запорозького П. Орлик, його старшина А. Войнаровський Г. Герцик та інші³.

Відповідно до статті 2 конституції передбачалося встановлення національного суверенітету і визначення кордонів української держави і забезпечення їхньої цілісності. Кордони були визначені ще Зборівським мирним договором 1649 року. «Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, — записано у документі, — так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої і від Московських держав, передусім у тому які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Б.Хмельницького не були насильно змінені і порушені»⁴.

Такі межі не охоплювали етнічної території України, але це був той мінімум, який може у майбутньому розширитися й

¹ Див.: *Резніченко В.* Пилип Орлик – гетьман України. – К.: Український письменник, 1996. – С. 33.

² Угода та конституція Пилипа Орлика // *Розбудова держави.* – 1992. – № 5. – С. 6.

³ *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. – К., – 1993. – С. 5.

⁴ *Долматова Н. І.* Пакти й конституції законів війська Запорозького Пилипа Орлика в історії українського конституціоналізму. – С. 149.

об'єднати всі українські етнічні землі. Відстоюючи неподільність українських земель, документ окреслює модель державної структури та пріоритети державної зовнішньої та внутрішньої політики. З цього приводу навіть передбачалося надання, як підкреслено в тексті, права шведському королю титулуватися «постійним протектором України»¹.

«Пактами...» також передбачалося залучення шведського короля для укладання угоди з Московщиною, де «...було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою, котрі наробило на Україні московське військо». Окрім вирішення проблемних питань щодо полонених, у четвертій главі йдеться про повернення Війську Запорозькому його земель разом із столицею війська — Січчю, які було захоплено Московською державою і на яких збудовано кілька фортець. Тим самим Московська держава, як вказано у документі, «... створила праволомство і пригнічення». У зв'язку з цим гетьману дається наказ: «Щоб Дніпро від городків і фортець московських, так і ґрунти військові були очищені від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено»².

Проблемні питання створення міждержавних військових союзів відображені у третій главі, яка стосувалася необхідності підтримання союзницьких, у тому числі військових, відносин з кримською державою «... для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони», в чому бачилася гарантія спокою і миру для України, та «... щоб надалі сусідні землі не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки — самі побоювалися нападу». Передбачалося також введення нагляду за порушниками «братських» відносин двох держав та «військової колегатії»³.

¹ *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 197.

² *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 159.

³ *Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д.* Хрестоматія з історії держави і права України. – 1997. – К.: Ін Юре – Т. 1. – С. 189.

У «Пактах ...» є намагання вирішити питання козацьких сімей на випадок тривалих походів чи загибелі. Так, надавалися додаткові права дружинам та дітям козаків (ст. 11), «... як тих, хто овдовів, так і тих, чії чоловіки знаходяться у походах», якими передбачається, що «...козацькі вдови і осиротілі козацькі діти ... щоб їх не притягати до всіляких повинностей та податків»¹.

Для бідних і хворих козаків передбачалося повернення після війни у власність Війська Запорізького міста Терехтемирів для відновлення за громадський кошт шпиталю для козаків, «... обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами...»².

Досить цікавим є питання розподілу державної (військової) та гетьманської власності. Після проведення ревізії захоплених старшиною земельних маєтків мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски сільському населенню, брати в людей підводи, ставити військо на постій та ін. Скасовувалися ненависні народові державні монополії, оренди й відкупи, ярмаркові податки та інші тягарі.

Конституція трактує (ст. 9) обрання генерального підскарб'я із «... людини значної і заслуженої». Генеральний скарбник повинен був мати у підпорядкуванні «... по два підскарб'я у кожному полку, яким підлягали по одному скарбнику в кожному місті»³. Привертає увагу той факт, що мова йде не про його призначення, а про «вибори». Генеральний підскарб'ій повинен завідувати військовою казною, прибутками і витратами держави. Таким чином, він перебирав цю функцію від гетьмана і тим відділяв казну державну від скарбу самого гетьмана.

Створення військового керівного органу на виборній основі також передбачалося «Пактами ...» за рахунок реформування Генеральної ради у Раду, до якої мала входити вся старшина (ге-

¹ Мироненко О. М. Історія конституції України. – Київ: Ін Юре. – 1997. – С. 24.

² Резніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К.: Український письменник. – 1996. – С. 34.

³ Грабовський С., Ставрян С., Шкляр Л. Нариси з історії українсько-го державотворення. – К.: Генеза. – 2001. – С. 246.

неральна, полкова, сотники) та представники Запорізької Січі й виборні представники від полків (по одному від кожного)¹.

Новообраний гетьман складав присягу на вірність державі, він був підзвітний раді — фактично парламентові. Гетьман також подавав кандидатури генеральних старшин на затвердження парламенту. Старшина мала подвійну звітність — перед гетьманом та перед парламентом. Вона мала постійно перебувати при гетьмані та вирішувати разом з ним певні законодавчі питання між сесіями парламенту. Разом із генеральною старшиною гетьман уособлював найвищу виконавчу владу.

Принципово важливі питання містяться у шостій главі, де вперше був зафіксований устрій козацької держави «А чому б у вільнім народі не мав бути збережений такий добрий порядок, який був либонь у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно давніх прав та вольностей? ... Самодержавство не властиве гетьманському урядуванню...»². Йдеться про створення своєрідного козацького парламенту — загальної Ради, тобто, на думку автора, встановлювалася *парламентська республіка*. Основою її мала стати виборність усіх цивільних та військових посад, закріплення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову. Рада постановляє «... аби в отчизні нашої первенствующими були совітники; окрім сього, з кожного полку обиратись по одній особі з числа знатних ветеранів досвідчених вельми і заслужених мужів» і послів від Низового Війська Запорозького, котрі мають засідати в генеральній раді з генеральними старшинами; без дозволу сеї ради не вправі нічого приватною своєю владою ні зачинати, ні установляти і в skutok не приводити». Питання для розгляду в парламенті повинен був формулювати та вносити для обговорення гетьман.

Як уже зазначалося, більшість положень конституції була спрямована на обмеження влади гетьмана та визначення основних його повноважень та напрямків діяльності в певних межах, оскільки саме «... через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости числені в Запорізькому війську незла-

¹ Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис. – 1995. – С. 197.

² Грабовський С., Ставрян С., Шкляр Л. Нариси з історії українсько-го державотворення. – К.: Генеза, 2001. – С. 245.

годи, розорення прав і вільностей, посполите утяження...». Виявитися ці обмеження повинні були у посиленні впливу на зовнішню та внутрішню політику членів Ради, у підвищенні ролі військового генерального суду, який позбавляв гетьмана права «... карати своєю приватною помстою та владою», у чіткому розмежуванні військового скарбу і особистих фінансів гетьмана.

Загальна Рада мала збиратися тричі на рік — на Різдво Христове, Воскресіння Христове та Покрову Пресвятої Богородиці¹.

Аналіз військового устрою суверенної української держави за «Пактами...» Пилипа Орлика дозволяє дійти висновку, що представницька функція гетьмана реалізовувалась за рахунок повноважень, які надавалися гетьманові, зокрема: представлення Війська Запорізького у відносинах із протектором — королем Швеції (п. 2), константинопольським патріархом (п. 1) та Кримським ханством (п. 3); виконання рішень Генеральної ради (п. 5), санкціонування та підтвердження результатів виборів керівників місцевих органів влади та депутатів від полків; скликання сесій Генеральної ради, складання їх порядку денного; вирішення термінових справ за згодою ради генеральної старшини; координація діяльності уряду (генеральних старшин; п. 8); подання на затвердження Генеральної ради кандидатури генерального підскарбія та координація його роботи; розробка законодавчих актів на доручення Генеральної ради².

Конституцією передбачалась виборність козацьких урядників, особливо полковників, які повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням; встановлення нового порядку здійснення законодавчої влади, створення системи формування законодавчого органу.

Цей документ приймався як акт, що мав регулювати принципи формування й функціонування влади та територіальний устрій Війська Запорізького. В ньому, як вважають історики, здійснюється спроба не лише визначити права і обов'язки гетьмана і старшини на майбутнє, а й узагальнити суспільно-політичний устрій

¹ Мала енциклопедія етнодержавства / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К.: Довіра, 1996. — С. 205.

² Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. Хрестоматія з історії держави і права України. — 1997. — К.: Ін Юре — Т. 1. — С. 187–193.

козаччини, якій склався на ґрунті соборності, звичаєвого права і військової демократії прашурів¹.

У конституції закріплювалися положення, які обмежували владу гетьмана, йому заборонялося: приймати рішення з питань, які не передані йому Генеральною радою; листуватися з офіційними особами інших країн без відома генеральної старшини; самовільно здійснювати судові функції; створювати власний центральний виконавчий апарат поза структурами, підзвітними генеральним старшинам; довільне надання земель; призначати урядників будь-якого рангу. Скарб Війська Запорізького мав бути відокремлений від приватних статків гетьмана. Окремо ставилося питання про необхідність збереження підпорядкованого гетьманові найманого війська.

Одним з основних елементів конституції є помітне обмеження соціальної експлуатації (ст.10). Суть соціальної політики полягала у тому, «...щоб людям військовим і посполитим зайві не чинили утяження, наклади, пригнічення та здириства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання...»², тому гетьман мусить заборонити ці зловживання й уникати їх сам.

Йдеться також про обмеження експлуатації: «...щоб пани полковники, сотники і всілякі військові і посполіті урядники не важилися панщини та работ господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою».

У конституції намічені шляхи повернення прав і привілеїв столичного міста Київ та інших міст, які повинні зберігатися недоторканими та непорушними. Місцеве управління мало очолюватися виборними полковниками, повноваження яких конституція суттєво обмежувала.

Таким чином, базовими принципами військово-демократичного устрою війська запорізького, які мали бути покладені в ос-

¹ Мироненко О. М. Історія конституції України. — Київ: Ін Юре, 1997. — С. 24.

² Резніченко В. Пилип Орлик — гетьман України. — К.: Український письменник, 1996. — С. 36.

нову створення суверенної української держави за конституцією Пилипа Орлика, були:

1). забезпечення цілісності та суверенності, самостійності держави (у тому числі і за рахунок створення міждержавних військових союзів);

2). створення на виборній основі керівного органу війська держави;

3). розподіл власності на державно-військову та гетьманську;

4). впровадження присяги гетьмана війська (головнокомандувача);

5). відповідальність гетьмана та старшини за повернення полонених, допомогу сім'ям загиблих, створення військово-медичного закладу тощо.

Названі принципи свідчать про зародження поглядів на демократичний устрій організації війська та про його національну ідентифікацію у межах суверенної держави вже на початку XVIII сторіччя.

В. О. Рум'янцев, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук

КОНСТИТУЦІЯ УНР 1918 РОКУ – ВАЖЛИВИЙ КРОК В РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Після Конституції П. Орлика Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) 29 квітня 1918 року є найбільш помітним явищем в розвитку конституційного законодавства України.

Робота над проектом Конституції розпочалася після проголошення Української Народної Республіки, оскільки ця історична подія поставила на порядок денний необхідність прийняття Основного Закону. Його принципові засади від імені конституційної комісії сформулював М. Грушевський¹. Важливого значення набували питання компетенції законодавчої влади, визначення повноважень виконавчої і судової влади. З самого початку в основу Конституції було покладено ідею поділу влади з метою гарантувати демократичний розвиток Української держави. Робота над проектом Конституції розгорталася досить плідно й доволі швидкими темпами, чому значною мірою сприяла розвиненість в Україні на зламі XIX–XX століть державно-правової думки, яка ввібрала в себе кращі досягнення світового досвіду.

¹ Нова Рада. – 1917. – 20 листопада.